

دکتر محمدجواد مشکور

تهران - ایران

کتاب المقالات والفرق تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری*

جناب آقای رئیس ، آقایان :

من می‌خواهم در این محفل علم و ادب یکی از قدیمترین نسخ عربی را درباره مذاهب اسلامی معرفی کنم .
عنوان این نسخه « کتاب المقالات والفرق تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف الاشعری القمی » متوفی در سال ۲۹۹ یا ۳۰۰ یا ۳۰۱ هجری است . این کتاب که اقدم کتب در فرق شیعه می‌باشد قدیمترین کتابهای فرق اسلام نیز به‌شمار می‌رود که تاکنون به طبع رسیده است .

احوال سعد بن عبدالله

مؤلف آن سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری از بزرگان محدثان شیعه و از شیوخ روایت محمد بن جعفر بن قولویه و در عداد رجال حدیث شیخ الطایفه ابو جعفر محمد ابن حسن طوسی و از اصحاب حضرت امام حسن عسکری امام یازدهم شیعه امامیه اثنی عشریه بوده است^۱ .

۱- نویسنده مقاله باستناد نسخه خطی کتاب المقالات والفرق همه جا در مقاله خود ابی خلف را کنیه سعد بن عبدالله گرفته در حالیکه در مآخذ موجود چنین آمده سعد بن عبدالله بن ابی خلف . م

۱- رجال الطوسی طبع نجف ۱۹۶۱ م ، ص ۴۳۱ و ۴۷۵ .

نام وی در رجال شیخ طوسی و کتاب الفهرست^۲ و در رجال نجاشی^۳ و کمال الدین و تمام النعمه شیخ صدوق آمده است. علامه حلی در رجال خود وی را مکنی به ابوالقاسم می‌داند و می‌نویسد که وفات سعد بن عبدالله در روز چهارشنبه بیست و هفتم شوال سال ۳۰۰ هجری در ولایت رستم‌داد طبرستان (از نواحی آمل) واقع شده است^۴.

قصه ملاقات او را با حضرت امام حسن عسکری، شیخ صدوق ابن بابویه در کتاب کمال الدین و تمام النعمه به روایت محمد بن علی بن محمد حاتم النوملی المعروف بالکرمانی آورده است^۵. در کتب رجال اصل و نسب سعد بن عبدالله را از اشعریان^۶ عرب که ازین به شهر قم مهاجرت کرده‌اند دانسته‌اند. علمای رجال و فهرست بیش از سی و شش کتاب و رساله به وی نسبت داده‌اند که شرح مطالب و موضوعات آنها در کتاب رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی و تنقیح المقال مامقانی^۷ مسطور است. از کتابهای متعدد سعد بن عبدالله چیزی در دست نیست، جزیک کتاب که بر حسب تصادف از حوادث روزگار مصون مانده است و به دست ما رسیده است و شاید از نظر موضوع و تاریخ زمان وی مهمترین کتابش باشد. این کتاب چنانکه نام آن در پیش گذشت کتاب المقالات والفرق، در فرق شیعه است.

۲- الفهرست شیخ طوسی نجف ۱۹۳۷ م، ص ۷۵.

۳- رجال النجاشی طبع بمبئی سال ۱۳۱۷ ه، ص ۱۲۶.

۴- رجال علامه طبع تهران ص ۳۹، این ناحیه امروز بنام «رستم‌دار محله» معروف است و از قراء آمل

مازندان بشمار می‌رود.

۵- کمال الدین و تمام النعمه طبع تهران ص ۲۵۱-۲۵۷.

۶- رجال تقی الدین الحسن بن علی بن داود الحلی (طبع دانشگاه، ۱۳۴۲) درباره سعد بن عبدالله چنین آمده است: «سعد بن عبدالله بن ابی خلف الاشعری القدی ابوالقاسم (جش) شیخ الطایفه و فقیهها و جیهها سمع من حدیث العامة شیئا کثیرا، لقی مولانا ابامحمد العسکری و بعض اصحابنا یضعف لقاء له و یقال حکایتها موضوعه. عاصره ولم اعلم انه روی عنه. مات سنة ثلاثماية و قبل قبلها بسنة و قبل بعدها بسنة فی ولایه رستم». و نیز رجوع کنید به قاموس الرجال فی تحقیق رواة الشيعة و محدثهم تألیف الشیخ محمدالتقی التستری ج ۴ ص ۳۲۴-۳۳۹.

۶- اعیان الشيعة تألیف السيد محسن الامين ج ۲۴ ص ۱۸۸-۱۹۲.

۷- تنقیح المقال فی علم الرجال طبع تهران ج ۱۷، ایضا منهج المقال میرزا محمد استرآبادی

چاپ تهران ۱۳۰۶ ص ۱۵۹.

باید دانست از میان مصنفان شیعه که در فاصله پنجاه سال پیش از مرگ ابی خلف اشعری و پنجاه سال پس از او کتابی به این نام نوشته اند نام شش تن را میتوان در کتب رجال و فهرست به شرح زیر پیدا کرد^۸.

۱- ابو عیسی محمد بن هارون وراق (در گذشته در ۲۴۷ هجری) از علمای معروف علم کلام در قرن سوم است که کتابی در فرق شیعه به نام ، اختلاف الشیعه داشته و از متکلمان بزرگ امامیه بشمار می رود^۹.

۲- ابوالقاسم نصر بن صباح بلخی از غلاة و از شیوخ روایت ابو عمرو محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی صاحب رجال معروف کشی ، و ابو نصر محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (که هر دو از رجال نیمه اول قرن چهارم هجری بوده اند) ، کتابی به نام فرق الشیعه داشته است و کشی در رجال خود مکرر از نصر بن صباح و کتاب فرق الشیعه او یاد می کند .

۳- ابو محمد حسن بن موسی النوبختی (در گذشته بین سالهای ۳۰۰ و ۳۰۱ هجری) که از اعاظم رجال شیعه و علمای علم کلام در قرن سوم است . کتابی به نام «فرق الشیعه» داشته که نسخه آن برای نخستین بار توسط پرفسور هلموت ریتز^{۱۰} در ۱۹۳۱ در استانبول به طبع رسیده است^{۱۱}.

۴- ابوالمظفر محمد بن احمد النعمی است که نجاشی از او کتابی در فرق شیعه به نام «البهجة» روایت کرده است^{۱۲}.

۵- ابوطالب الأنباری، عبدالله (عبیدالله) بن ابی زید احمد بن یعقوب بن نصر الأنباری (در گذشته در ۳۵۶ هجری) که قبلاً از فرقه واقفه بود و سپس به امامیه گرائید و نجاشی کتابی بنام فرق الشیعه از وی روایت کرده است^{۱۳}.

۸- مروج الذهب مسعودی ج ۵ ص ۲۳۶ ، رجال نجاشی ص ۲۶۳ ، تنقیح المقال مامقانی ج ۳ ص ۱۹۸ .

۹- ر.ک. رجال شیخ طوسی ص ۵۱۵ ، رجال کشی طبع بمبئی ، رجال نجاشی ص ۳۰۲ .
۱۰- Helmut Ritter .

۱۱- رجال نجاشی ص ۱۶۶ فهرست شیخ طوسی ص ۴۶ ، خاندان نوبختی ص ۱۲۶-۱۴۰ .

۱۲- رجال نجاشی ص ۱۲۶ .

۱۳- ر.ک. الفهرست ابن ندیم ص ۲۷۹ ، الفهرست شیخ طوسی ص ۱۰۳ ، رجال نجاشی ص ۱۶۱ با

تنقیح المقال ج ۲ ص ۱۶۲-۱۶۴ .

۶- کتاب المقالات والفرق یا کتاب فرق الشیعه سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری نام این کتاب در رجال نجاشی، «فرق الشیعه»^{۱۴} و در فهرست شیخ طوسی^{۱۵} و معالم العلماء ابن شهر آشوب^{۱۶} «مقالات الامامیه» آمده است.

مرحوم علامه مجلسی که این کتاب در نزد او بوده آنرا «مقالات الامامیه والفرق و اسماءها وصنوفها» خوانده و در مآخذ کتاب بحار الانوار بتفصیل و تصریح بیشتر «کتاب المقالات والفرق و اسماءها وصنوفها تألیف الشیخ الاجل المتقدم سعد بن عبدالله رحمه الله علیه» یاد کرده است^{۱۷}. از این کتاب تا چند سال پیش اثری در دست نبود و گمان می رفت مانند دیگر کتب فرق الشیعه در تصاریف روزگار از میان رفته باشد حتی مرحوم استاد عباس اقبال آشتیانی تصور می کرد کتابی را که بنام «فرق الشیعه نوبختی» خاورشناس آلمانی هلموت ریتز تصحیح کرده و در استانبول بطبع رسانیده است همان فرق الشیعه سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری باشد.

بر روی این فرض فصلی را در کتاب خود «خاندان نوبختی» به فرق الشیعه اختصاص داده مقاله مفصلی در رد عقیده علامه فقید مرحوم میرزا فضل الله ضیائی معروف به شیخ الاسلام زنجانی (متوفی در فروردین ۱۳۳۳ شمسی) که فرق الشیعه طبع ریتز را از ابو محمد حسن بن موسی نوبختی می دانست نوشته است^{۱۸}.

با کشف نسخه کتاب المقالات والفرق این شبهات از میان برخاست و معلوم شد که آن کتاب غیر از کتاب فرق الشیعه نوبختی است.

نسخه کتاب المقالات والفرق: این نسخه منحصر به فرد از آن دانشمند محترم جناب آقای سلطانعلی شیخ الاسلامی شخص اول بهبهان و نماینده سابق دارالشورای ملی از آن سامان است و فعلاً نیز در کتابخانه ایشان در ۱۰۳ ورق محفوظ است. و قطع آن ۱۵×۱۰ و طول و عرض صفحات آن ۶×۱۱ سانتی متر می باشد. از قرائن

۱۴- رجال نجاشی ص ۱۲۶.

۱۵- الفهرست شیخ طوسی ص ۷۶.

۱۶- معالم العلماء ابن شهر آشوب ص ۴۷.

۱۷- بحار الانوار ج ۱ ص ۱۳-۷.

۱۸- خاندان نوبختی تهران ۱۳۱۱ ص ۱۴۰-۱۶۱.

خط و نوع کاغذ تاریخ کتابت آن بایستی بین قرن نهم و دهم هجری باشد .
عنوان کتاب بخط و متن بر ظهر صفحه اول آن نسخه چنین آمده است : « کتاب
المقالات والفرق واسماؤها وصنوفها والقبایها تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف الاشعری
انقیمی وهو رحمه الله قد ادرك امامین هما مین الحسن العسکری و ابنه صاحب الزمان
صلوات الله وسلامه علیهما » .

از خط و مهری که بر بالای عنوان کتاب به عربی آمده معلوم می شود که این نسخه
مدتی از آن محمد تقی بن محمد معصوم بن محمد تقی قزوینی، از علمای شیعه امامیه از مردم
قزوین بوده است نص نوشته وی چنین است .

« دخل فی ملکی بعد ما کان لفیری و سیکون لفیری کما کان لفیری محمد تقی بن محمد
معصوم بن محمد تقی القزوینی » .

سجع مهر وی نیز چنین است : « عبده الراجی محمد تقی بن محمد معصوم » احتمال
دارد همین نسخه بوده که مرحوم ملامحمد باقر مجلسی (درگذشته در ۱۱۱۱ هـ) در مآخذ
کتاب حار الانوار از آن استفاده کرده باشد . این نسخه ۱۰۳ ورق دارد که چند برگداز
آغاز آن و احتمالا یک برگ از اتمام آن ساقط شده است .

نسخه مزبور را نگارنده این مقاله تصحیح کرده و تحت عنوان « کتاب المقالات
والفرق تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف الاشعری القمی » با مقدمه و تعلیقات مفصلی
به عربی در سال ۱۹۶۳ میلادی (۱۳۴۱ شمسی) در تهران در ۳۰۰ صفحه بقطع وزیری
بطبع رسانیده است .

چون وفات مصنف در سال ۳۰۰ یا ۳۰۱ هجری روی داده می توان آن کتاب را از
مؤلفات نیمه دوم قرن سوم هجری و از اقدم کتب فرق اسلامی بشمار آورد .

مقایسه بین دو کتاب فرق الشیعه نوبختی و اشعری :

چنانکه اشاره کردیم از میان فرق الشیعه های گمیشده و از میان رفته قدیم تنها
دو فرق الشیعه نوبختی و اشعری بدست ما رسیده است .

متن این دو کتاب از نظر ابواب و توالی بحث و حتی عبارات تقریباً یکی است و پیداست
که یکی از دیگری گرفته شده است . فرقی که دارند آنست که کتاب المقالات والفرق

سعد بن عبدالله در بسیاری از موارد اضافاتی بر فرق الشیعه نوبختی دارد و روی هم بالغ بر سی صفحه زائد بر آن است .

ما این اضافات را با ذکر صفحه به تفصیل در مقدمه‌ای که بر کتاب المقالات والفرق به عربی نوشته‌ایم شرح داده‌ایم و اینک به بعضی از آنها اشاره می‌کنیم .

۱- در آغاز کتاب المقالات والفرق مقدمه‌ای است در نه سطر که فرق الشیعه نوبختی فاقد آنست . متأسفانه از اول کتاب المقالات والفرق چند صفحه‌ای ساقط شده که احتمال می‌رود قسمتی از آن بقیه همین مقدمه و مطالبی زائد بر فرق الشیعه نوبختی بوده باشد .

۲- در فقره ۱۳۱ (صفحه ۶۷ کتاب المقالات چاپی) مطلبی ذکر شده که از نظر تاریخ بسیار مهم است و در هیچ یک از کتب تاریخی نیامده و آن خبر خودکشی عبدالله بن المقفع (در گذشته در ۱۴۳ هـ) مترجم کتاب کليلة و دمنه و دیگر کتب قدیم است . در این فقره سعد بن عبدالله می‌نویسد: «چون سفیان بن معاویه مهلبی^{۱۹} که از طرف ابو جعفر منصور عامل بصره بود مأمور فرستادن عبدالله بن المقفع برای کشته شدن بنزد منصور شد عبدالله بن مقفع پیش از آنکه دستگیر شود خود را بکشت . گویند زهر خورد و بمرد و بقولی خویشتن را (بدار آویخته) خفه کرد» .

خبر انحرار ابن مقفع تنها خبر و قدیمترین خبری است که قریب یکصد و پنجاه سال پس از مرگ وی توسط سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری بمارسیده است .

۳- در فقره ۱۱۱ قریب چهار صفحه مطلبی درباره فرقه مخمسه یا پیروان ابو الخطاب که معتقدان به الوهیت محمد و علی و فاطمه و حسن و حسین بودند آمده که در دیگر کتب فرق از آن فرقه به آن تفصیل ذکر نشده است .

۴- عدد فرقه‌های شیعه امامیه پس از وفات حضرت امام حسن عسکری که در کتاب فرق الشیعه نوبختی سیزده فرقه ذکر شده در کتاب المقالات والفرق دو فرقه

۱۹- در متن نسخه بسبب اشتباه کاتب بریدین معاویه مهلبی آمده که ما آنرا در تعلیقات کتاب المقالات

بیشتر ، پانزده فرقه آمده که باکمال تأسف فرقه پانزدهم آن از آخر کتاب ساقط گردیده است . اختلافات فراوان دیگری نیز بین این دو متن وجود دارد که خوانندگان محترم می توانند به مقدمه اینجانب (صفحه ، لکد) بر کتاب المقالات والفرق مراجعه فرمایند ۲۰ .

۲۰ کتاب المقالات والفرق تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف الاشعری التمیمی صححه و قدم له وعلق علیه

الدكتور محمدجواد مشکور طهران ۱۹۶۳ م ، موسسه مطبوعاتی عطائی .